

The Mitzvah of Chinuch: Its Sources and Nature

Rabbi Michael Taubes

1. בראשית פרשת וירא פרק כב

- (א) וַיְהִי אֶחָד הַדְּבָרִים הָאֵלֶּה וְהָאֵלֶּהִים נִסָּה אֶת אַבְרָהָם וַיֹּאמֶר אֵלָיו אַבְרָהָם וַיֹּאמֶר הֲנִנִּי:
(ב) וַיֹּאמֶר קַח נָא אֶת בְּנֶךָ אֶת יִצְחָק אֲשֶׁר אֵהְבֶתְךָ אֶת יִצְחָק וְלֶךְ לְךָ אֶל אֶרֶץ מִצְרָיִם וְהַעֲלֵהוּ שָׁם לְעֹלָה עַל אֶחָד הַהָרִים אֲשֶׁר אָמַר אֱלֹהִים:
(ג) וַיִּשְׁכַּם אַבְרָהָם בַּבֹּקֶר וַיַּחְבֹּשׁ אֶת חָמְרוֹ וַיִּקַּח אֶת שְׁנֵי נְעָרָיו אֹתוֹ וְאֶת יִצְחָק בְּנֵוֹ וַיִּבְקַע עֶצְוֵי עֹלָה וַיִּקַּח אֶל הַמָּקוֹם אֲשֶׁר אָמַר לוֹ הָאֵלֶּהִים:

2. מדרש תנחומא (ורשא) פרשת וירא

(כב)... אמר אברהם מה אעשה אם אגלה לשרה נשים דעתן קלה עליהן בדבר קטן כ"ש בדבר גדול כזה, ואם לא אגלה לה ואגבנו ממנה בעת שלא תראה אותו תהרוג את עצמה, מה עשה אמר לשרה תקנו לנו מאכל ומשתה ונאכל ונשמח, אמרה לו מה היום מיומים ומה טיבה של שמחה זו, אמר להם זקנים כמותינו נולד להם בן בזקנותם כדי לאכול ולשתות ולשמוח, הלכה ותקנה המאכל, כשהיו בתוך המאכל אמר לה את יודעת כשאני בן ג' שנים הכרתי את בוראי והנער הזה גדול ולא נחנך ויש מקום אחד רחוק ממנו מעט ששם מחנכין את הנערים אקחנו ואחנכנו שם, אמרה לו לך לשלום, מיד וישכם אברהם בבקר...

3. בראשית פרשת לך לך פרק יד

(יד) וַיִּשְׁמַע אַבְרָם כִּי נִשְׁבָּה אַחִיו וַיֵּרָק אֶת חֲנִיקָיו וַיֵּלֶד יִצְחָק בְּיָמָיו וַיִּשְׁלַח מֵאוֹת וַיִּרְדֹּף עַד דָּן:

4. רש"י בראשית פרשת לך לך פרק יד

(יד) חניכיו - חנכו כתיב זה אליעזר שהנכח למצות והוא לשון התחלת כניסת האדם או כלי לאומנות שהוא עתיד לעמוד בה, וכן (משלי כב ו) חנוך לנער, (במדבר ז יא) חנכת המזבח, (תהלים ל א) חנכת הבית ובלע"ז קורין לו איניצייר"ר [לחנוך]:

5. דברים פרשת שופטים פרק כ

(ה) וַדָּבְרוּ הַשְּׁטָרִים אֶל הָעָם לֵאמֹר מִי הָאִישׁ אֲשֶׁר בָּנָה בַּיִת חֲדָשׁ וְלֹא חָנְכוֹ יֵלֶךְ וַיֵּשֶׁב לְבֵיתוֹ פֶּן יָמוּת בְּמִלְחָמָה וְאִישׁ אֶחָד יִחַנְכֶנּוּ:

6. רש"י דברים פרשת שופטים פרק כ

(ה) ולא חנכו - לא דר בו. חנוך לשון התחלה:

7. פירוש המשנה לרמב"ם מסכת מנחות פרק ד

[ד]... והושאלה מלת חנוך בדברים אלה להתחלת העשייה, כאלו מרגילים כלי זה לעבודה זו על דרך הדמיון לאדם בתחלת למודו מדע מסויים או מדות מסויימות שיתרגל בהם עד שיקלטו בו כתכונה...

8. תלמוד בבלי מסכת יומא דף פב עמוד א

משנה. התינוקות אין מענין אותן ביום הכפורים, אבל מחנכין אותן לפני שנה ולפני שנתים, בשביל שיהיו רגילין במצות.

9. רש"י מסכת יומא דף פב עמוד א

אין מענין אותן - אין חייבין למנוע מהן מאכל.

מחנכין אותו - לשעות לפני שנה שהיא סמוכה לפירקון, פירקון הוי בן שלש עשרה לנקבה וארבע עשרה לזכר, שדרך תינוקות להביא שתי שערות בשתיים עשרה ויום אחד, דהיינו בתוך שנת שלש עשרה והיא פירקה לעונשין, ותינוק בשלש עשרה ויום אחד, נמצא שנת ארבע עשרה פרקו לעונשין, ושנת שלש עשרה היא שנה הסמוכה לפירקון, ושנת שתיים עשרה היא שנה לפני שנה הסמוכה לפירקון. או לפני שתי שנים - שהיא לפני שתי שנים סמוך לפירקון, דהיינו שלש שנים לפני פרקון, ובגמרא פריך: השתא לפני שתיים, דהיינו שלש שנים, אמרת: מחנכין, לפני שנה, דהיינו שתיים, - מיבעיא.

10. רמב"ם הלכות שבייתת עשור פרק ב

הלכה י

קטן בן תשע שנים וכן עשר שנים מחנכין אותו לשעות, כיצד היה רגיל לאכול בשתי שעות ביום מאכילין אותו בשלש, היה רגיל בשלש מאכילין אותו בארבע, לפי כח הבן מוסיפין לענותו בשעות, בן אחת עשרה שנה בין זכר בין נקבה מתענה ומשלים מדברי סופרים כדי לחנכו במצות.

11. שולחן ערוך אורח חיים הלכות יום הכיפורים סימן תרטז

סעיף ב

קטן (הבריא) בן ט' שנים שלימות, ובן י' שנים שלימות, מחנכין אותו לשעות; כיצד, היה רגיל לאכול בב' שעות ביום, מאכילין אותו בשלשה; היה רגיל לאכול בג', מאכילין אותו ברביעית; לפי כח הבן מוסיפין לענות אותו בשעות (וה"ה לקטנה הבריאה) (טור). בן י"א, בין זכר בין נקבה, מתענין ומשלימין מדברי סופרים, כדי לחנכן במצות...

12. תלמוד בבלי מסכת נזיר דף כח עמוד ב

מתני'. האיש מדיר את בנו בנזיר...

13. תלמוד בבלי מסכת נזיר דף כח עמוד ב - כט עמוד א

מאי טעמא? ר' יוחנן אמר: הלכה היא בנזיר, ורבי יוסי ברבי חנינא אמר ריש לקיש: כדי לחנכו במצות.

14. רש"י מסכת נזיר דף כט עמוד א

וריש לקיש אמר - טעמא שהאיש מדיר את בנו בנזיר כדי לחנכו במצות.

15. בראשית פרשת וירא פרק יח

(ז) וְאֵל הַבָּקָר רָץ אַבְרָהָם וַיִּקַּח בָּן בָּקָר בֶּן שָׁנָיִם וַיִּתֵּן אֵל הַנֶּעֱרַר וַיִּמְהַר לַעֲשׂוֹת אֹתוֹ:

16. רש"י בראשית פרשת וירא פרק יח

(ז) אל הנער - זה ישמעאל לחנכו במצות:

17. תלמוד בבלי מסכת חגיגה דף ו עמוד א

אמר אביי: כל היכא דגדול מיחייב מדאורייתא - קטן נמי מחנכין ליה מדרבנן, כל היכא דגדול פטור מדאורייתא - מדרבנן קטן נמי פטור.

18. רמב"ם הלכות חגיגה פרק ב

הלכה ג

כל קטן שיכול לאחוז בידו של אביו ולעלות מירושלים להר הבית אביו חייב להעלותו ולהראות בו כדי לחנכו במצות שנאמר יראה כל זכורך, ואם היה הקטן חגר או סומא או חרש אפילו באחת אינו חייב לחנכו אע"פ שהוא ראוי לרפואה שאילו היה גדול והוא כך היה פטור כמו שביארנו.

19. טורי אבן מסכת חגיגה דף ו עמוד א

והא שמואל דיכול לרכוב. קצת ק"ל כיון דמסקינן לעיל (דף ד') דחינוך דקטן אינו אלא מדרבנן מאי פריך משמואל דהא אכתי לא גזרו רבנן על חינוך של קטן. וצ"ל דקי"ל לרבי שכבר גזרו רבנן על חינוך קטן...

20. דברים פרשת עקב פרק יא

(א) וְאֶהְיֶה אִתְּךָ וְיָקִים אֶתְּךָ וְיִשְׁמְרֶתְךָ מִשְׁמֶרֶתוֹ וְחָקְתִּיו וּמִשְׁפָּטָיו וּמִצְוֹתָיו כָּל הַיָּמִים:

21. העמק דבר דברים פרשת עקב פרק יא

(א) ואהבת את ה' אלהיך וגו'. כלל פרשה זו צריכה ביאור מה הוסיפה תורה כאן והרי מצות אהבה ודביקות כבר כתיב בפרשת שמע, ויותר מוקשה מה דכתיב וידעתם היום כי לא את בניכם וגו', וכי התורה לא דברה אלא עם הדור הראשון ח"ו ולמה זה כתיב כך, ובפירוש פירשה תורה להלן פ' נצבים כי את אשר ישנו וגו' ואת אשר איננו פה וגו', וגם סוף הפ' ושמרתם את כל המצוה וגו' מה זה חידוש אזהרה על כל האמור ונשנה ונשתלש. אלא נראה דכלפי שמשא רבינו גזר כמה גזירות ותקן כמה תקנות... כל הימים. נכלל בזה מצות חינוך לבנים שיהיו מקיימים המצות אחרי כן, וכ"ז נכלל באהבת ה'...

22. תלמוד בבלי מסכת סוכה דף ב עמוד ב

אמר רבי יהודה: מעשה בהילני המלכה בלוד, שהיתה סוכתה גבוהה מעשרים אמה, והיו זקנים נכנסין ויוצאין לשם, ולא אמרו לה דבר. - אמרו לו: משם ראייה? אשה היתה ופטורה מן הסוכה. - אמר להן: והלא שבעה בנים הווי לה. ועוד: כל מעשיה לא עשתה אלא על פי חכמים. למה לי למיתני

ועוד כל מעשיה לא עשתה אלא על פי חכמים? הכי קאמר להו: כי תאמרו בנים קטנים היו, וקטנים פטורין מן הסוכה, כיון דשבעה הוו - אי אפשר דלא הוי בהו חד שאינו צריך לאמו. וכי תימרו: קטן שאינו צריך לאמו - מדרבנן הוא דמיחייב, ואיהי בדרבנן לא משגחה - תא שמע: ועוד כל מעשיה לא עשתה אלא על פי חכמים.

23. רש"י מסכת סוכה דף ב עמוד ב

קטן שאינו צריך לאמו - אמרינן לקמן (סוכה כח, א) דחייב לחנכו במצות סוכה. מדרבנן - שזהזקיקו להרגיל את הקטן למצוה שהוא ראוי לה, כדי שיהא מחונך ורגיל למצות.

24. חידושי הריטב"א מסכת סוכה דף ב עמוד ב

אמר רבי יהודה מעשה בהילני וכו' עד כל מעשיה לא היתה עושה אלא ע"פ חכמים. מהא שמעינן דקטן שמחנכין אותו במצות [צריך] לעשות לו מצוה בהכשר גמור כגדול דהא מיייתנן ראייה בשמעתין מסוכה של הילני משום דלא סגיא דליכא בבניה חד שהגיע לחינוך דבעי סוכה מעלייתא, מקרא מלא דבר הכתוב חנוך לנער על פי דרכו...

25. משלי פרק כב

(ו) חנוך לנער על פי דרכו גם פי יזקין לא יסור ממנה:

26. מלבי"ם משלי פרק כב

(ו) חנוך לנער על פי דרכו, מצוה ב' דברים א] שיחנכו את הנער, והוא שירגילנו מנעוריו אל השלמות, אם בדעות, אם במעשים ובמדות, כי ההרגל שיורגל בנעוריו, יעשו בו חקוי עצום ורושם שמור בנפש לא יסור גם לעת זקנה, לא כן החינוך שיתחנך בגדלותו אין החקוי קבוע בנפש, וימוש ממנו לעת זקנתו, ב] מצוה שיהיה החינוך ע"פ דרכו כי כל אדם מסוגל מטבעו לענין אחר, בין בדעות יש שמוחם חד. ויש ששכלם ישר בלתי מחודד, וצריך ללמדם כפי ההכנה שנמצא בו, ובין במעשים, יש שמוכן לאומנות מיוחדת, ולמדה מיוחדת, ויקבל אותה בקל, וזה יוכר בהנער לפי התשוקה, ולפי מה שמשדל בעצמו באיזה דבר מיוחד, צריך לחנכו לפי דרכו ולפי הרושמים שיש בו אל מה שהוא מוכן אליה, שאז לא יסור ממנה גם כי יזקין, לא כן אם יחנכהו אל מה שהוא זולת טבעו:

27. תלמוד בבלי מסכת מגילה דף יט עמוד ב

משנה. הכל כשרין לקרות את המגילה חוץ מחרש שוטה וקטן, רבי יהודה מכשיר בקטן.

28. חידושי הרשב"א מסכת מגילה דף יט עמוד ב

הא דתנן חוץ מחרש שוטה וקטן ור' יהודה מכשיר בקטן. הקשו בתוספות אי בקטן שלא הגיע לחנוך מ"ט דר' יהודה והא לאו כלום הוא ולא מיחייב כלל וכל שאינו מחוייב בדבר אינו מוציא את הרבים ידי חובתו, ואי בקטן שהגיע לחנוך מ"ט דרבנן והא מיחייב מדרבנן ומגילה אינה אלא מדברי קבלה ודברי קבלה כדברי סופרים והלכך אתי דרבנן ומפיק דרבנן וכדאמר' בברכות גבי בן מברך לאביו ואשה מברכת לבעלה דאוקימנא בשאכל שיעורא דרבנן דאתי דרבנן ומפיק דרבנן, והכי נמי קשיא להו הא דתנן בסוכה גבי הלל ואם היה קטן מקרא אותו עונה אחריו מה שהוא אומר ואע"ג דהלל דרבנן, ותירצו הם דשמא קל הוא שהקלו בברכת המזון דהוי חומרא יתירא שדקדקו עליהן עד כזית ועד כביצה וזה דחוק הרבה, ולי נראה דכל שעיקר המצוה מדרבנן כמגילה והלל חמירא ומצות חנוך קילא טפי והלכך לא מפיק אבל ברכת המזון דעיקרא דאורייתא אלא שהחמירו לכזית ולכביצה החמירו בפחות משיעורו אטו שיעורו אף קטן שהגיע לחנוך שהוא לחומרא להרגילו קודם זמנו כדי שיהא רגיל במצוות כשיגיע זמנו וכענין שכתוב חנוך לנער ע"פ דרכו גם כי יזקין לא יסור ממנה הלכך דינא הוא דמפיק ליה דחד גוונא נינהו כנ"ל, ור' יהודה דשרי הכא היינו טעמא משום דאף הקטנים היו בספק והיינו דלא שמעינן ליה דפליג בקריאת ההלל ולא בפריסת שמע לקמן בפ' הקורא את המגילה דתנן קטן אינו פורס על שמע.

29. תלמוד בבלי מסכת ברכות דף כ עמוד ב

תא שמע, באמת אמרו: בן מברך לאביו, ועבד מברך לרבו, ואשה מברכת לבעלה; אבל אמרו חכמים: תבא מארה לאדם שאשתו ובניו מברכין לו. אי אמרת בשלמא דאורייתא - אתי דאורייתא ומפיק דאורייתא, אלא אי אמרת דרבנן - אתי דרבנן ומפיק דאורייתא? - ולטעמיה, קטן בר חיובא הוא? - אלא, הכא במאי עסקינן - כגון שאכל שיעורא דרבנן, דאתי דרבנן ומפיק דרבנן.

30. רש"י מסכת ברכות דף כ עמוד ב

בן - קטן.

מברך - ברכת המזון לאביו, אם אין אביו יודע לברך.

שיעורא דרבנן - כגון כזית לרבי מאיר וכביצה לרבי יהודה, דמדאורייתא ואכלת ושבעת וברכת כתיב, אבל בשיעור כי האי - לא מחייב אלא מדרבנן, והלכך אתי קטן דרבנן ומפיק גדול.

31. תלמוד בבלי מסכת סוכה דף לח עמוד א

משנה. מי שהיה עבד או אשה או קטן מקרין אותו - עונה אחריהן מה שהן אומרין, ותבא לו מאירה...

32. רש"י מסכת סוכה דף לח עמוד א

מקרין אותו - כך היו נוהגין: אחד קורא את ההלל ומוציא את הרבים, ואם היה עבד או אשה או קטן, הואיל ואין מחויב בדבר - אין מוציא את המחויב מידי חובתו, הלכך עונה אחריו כל מה שהוא אומר. ותבא מאירה - שלא למד, ואם למד - תבא לו מאירה שמבזה את קונו לעשות שלוחים כאלה.

33. תלמוד בבלי מסכת יבמות דף קיג עמוד ב - קיד עמוד א

רב יצחק בר ביסנא אירכסו ליה מפתחי דבי מדרשא ברשות הרבים בשבתא, אתא לקמיה דרבי פדת, אמר ליה: זיל דבר טלי וטליא וליטיילו התם, דאי משכחי להו מייתי להו. אלמא קסבר: קטן אוכל נבלות - אין ב"ד מצווין להפרישו.

34. רש"י מסכת יבמות דף קיד עמוד א

דבר טלי וטליא - הנהג תינוקות זכרים ונקבות. ליטיילו התם - ישחקו שם שבת היתה.

35. ויקרא פרשת שמייני פרק יא

(מב) פל הולך על גחון וכל הולך על ארבע עד פל מרבה רגלים לכל השרץ השרץ על הארץ לא תאכלום פי שקץ הם:

36. תלמוד בבלי מסכת יבמות דף קיד עמוד א

ת"ש: לא תאכלום כי שקץ הם - לא תאכלום, להזהיר הגדולים על הקטנים; מאי לאו דאמר להו לא תאכלו! לא, דלא ליספו ליה בידים.

37. רש"י מסכת יבמות דף קיד עמוד א

(לא תאכלום) לא תאכלום כי שקץ הם - קרא יתירא הוא דהא כתיבי אזהרות הרבה בשרצים.

38. רמב"ם הלכות מאכלות אסורות פרק יז

הלכה כז

קטן שאכל אחד ממאכלות אסורות, או שעשה מלאכה בשבת אין בית דין מצווין עליו להפרישו לפי שאינו בן דעת, במה דברים אמורים בשעשה מעצמו, אבל להאכילו בידים אסור ואפילו דברים שאיסורן מדברי סופרים, וכן אסור להרגילו בחילול שבת ומועד ואפילו בדברים שהן משום שבות.

הלכה כח

אע"פ שאין בית דין מצווין להפריש את הקטן, מצוה על אביו לגעור בו ולהפרישו כדי לחנכו בקדושה שנאמר חנוך לנער על פי דרכו וגו'.

39. חיי אדם חלק א כלל סו

סעיף א

אם יש לו בנים קטנים, יחנכם במצוות, והיא מצות עשה מדברי קבלה, כמו שכתוב [משלי כב, ו] "חנוך לנער על פי דרכו". ומאוד הזהיר שלמה בספר משלי על חינוך הבנים...

40. דברים פרשת ואתחנן פרק ו

(ז) וְשִׁנַּנְתֶּם לְבָבְךָ וְדַבַּרְתָּ בְּסֵם בְּשִׁבְתְּךָ בְּבֵיתְךָ וּבְלִקְתְּךָ בְּדֶרֶךְ וּבְשֹׁכְכָה וּבְקוֹמָה:

41. רש"י דברים פרשת ואתחנן פרק ו

(ז) ושננתם - לשון חדוד הוא, שהיו מחודדים בפיו, שאם ישאלך אדם דבר לא תהא צריך לגמגם בו, אלא אמור לו מיד: לבניך - אלו התלמידים. מצינו בכל מקום שהתלמידים קרוים בנים...

42. רמב"ן דברים פרשת ואתחנן פרק ו

(ז - ט) ושננתם לבניך - גם אלה מצות מבוארות נרמזו כבר, כי מאחר שצוה במצות, חקת עולם לדורותיכם, ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם (שמות לא יז), זאת בריתי אשר תשמרו ביני וביניכם ובין זרעך אחרריך (בראשית יז י), הנה אנחנו מצווים שידעו בנינו המצות, ואיך ידעו אותם אם לא נלמדם...

43. דברים פרשת וילך פרק לא

(יב) הקהל את העם האנשים והנשים והטף וגרף אשר בשעריך למען ישמעו ולמען ילמדו ויראו את יקונק אלהיכם ושקרו לעשות את כל דברי התורה הזאת:
(יג) ובניהם אשר לא ידעו ישמעו וילמדו ליראה את יקונק אלהיכם כל הימים אשר אתם חיים על האדמה אשר אתם עברים את הירדן שמה לרשתה:

44. רש"י דברים פרשת וילך פרק לא

(יב) האנשים - ללמוד:
והנשים - לשמוע:
והטף - למה בא, לתת שכר למביאייהם

45. רמב"ן דברים פרשת וילך פרק לא

(יב - יג) למען ישמעו ולמען ילמדו - האנשים והנשים, כי גם הן שומעות ולומדות ליראה את ה'. ובניהם אשר לא ידעו ישמעו ולמדו - הם הטף, כי ישמעו וישאלו, והאבות ירגילום ויחנכו אותם. כי אין הטף הזה יונקי שדים, אבל הם קטני השנים הקרובים להתחנך, וזה טעם ולמדו ליראה - בעתיד, כי למעלה אמר ולמדו ויראו - אבל רבותינו אמרו (חגיגה ג א), האנשים ללמוד והנשים לשמוע, והטף למה בא, ליתן שכר למביאייהם:

46. בראשית פרשת וירא פרק יח

(יז) ויקונק אמר המכסה אני מאברהם אשר אני עשה:
(יח) ואברהם היו יקנה לגוי גדול ועצום ונבכרו בו כל גויי הארץ:
(יט) פי ידעתי למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו ושקרו דרך יקונק לעשות צדקה ומשפט למען הביא יקונק על אברהם את אשר דבר עליו:

47. רש"י בראשית פרשת וירא פרק יח

(יט) למען הביא - כך הוא מצוה לבניו שמרו דרך ה' כדי שיביא ה' על אברהם וגו'. על בית אברהם לא נאמר, אלא על אברהם, למדנו כל המעמיד בן צדיק כאלו אינו מת:

48. בראשית רבה (וילנא) פרשת וירא פרשה מט

ד [יח, יט] כי ידעתי למען אשר יצוה - ...תני ר"ש בן יוחאי אומר כל מי שיש לו בן יגע בתורה כאילו לא מת, שנאמר למען הביא ה' על אברהם את אשר דבר אליו לא נאמר אלא את אשר דבר ה' עליו.

49. רבי אליהו מזרחי בראשית פרשת וירא פרק יח

על בית אברהם לא נאמר אלא "על אברהם" כו' - ...ומפני שהכתוב מדבר על בית אברהם כדכתיב "למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו" היה לו לכתוב: למען הביא ה' על בית אברהם במקום "על אברהם", לא שיפול ספק על דבור "על אברהם" שמא הוא על אברהם ממש, עד שהוצרך לדקדק מ"את אשר דבר לו אין כתיב כאן אלא את אשר דבר עליו", אלמא לאו באברהם ממש קמירי אלא על ביתו, וקראו הכתוב "על אברהם" כאלו לא מת.

50. משך חכמה בראשית פרשת וירא פרק יח

(יט) כי ידעתי למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו אחריו וכו'. הנה חינוך מצוה לבנים במצות עשה לא נזכר, רק עשה ד"ולמדתם את בניכם", הוא בתלמוד תורה... ומקור מצות חינוך במצות עשה, מקורו בזה הפסוק מאברהם אבינו שצוה את בניו בקטנם על המצוות. קרא ד"חנוך לנער על פי דרכו" (משלי כב, ו) שהביא הרמב"ם בסוף הלכות מאכלות אסורות [ושם לענין איסורים] הוי מדברי קבלה, אבל העיקר מאברהם. וכאן משמע שאף לבנות מצוה על האב. ויעוין מגן אברהם, דרך בנייר אין מצוה על בתו, וכן משמע בגמרא שם, ואין מקום להאריך:

51. דברים פרשת ואתחנן פרק ז

(ט) רק השקרו לה ושמו נפשה מאד פן תשפח את הדברים אשר ראו עיניהם ופן יסורו מלבבך כל ימי חייך והודעתם לבניהם ולבני בנייהם:

(י) יום אֲשֶׁר עֲמַדְתָּ לִפְנֵי יְקֹנֵק אֱלֹהֶיהָ בְּחָרֵב בְּאֶמֶר יְקֹנֵק אֵלֵי הַקֶּהֱל לִי אֶת הָעַם וְאֲשַׁמְעֵם אֶת דְּבָרַי אֲשֶׁר יִלְמְדוּן לִירְאָה אֹתִי כָּל הַיָּמִים אֲשֶׁר הֵם חַיִּים עַל הָאֲדָמָה וְאֶת בְּנֵיהֶם יִלְמְדוּן:

52. חפץ חיים - אגרות ומאמרים סימן ל

... וכן יש ענין גדול שהוא מעיקרי דתנו, והוא חינוך הבנים לתורה ולעבודת השי"ת, כמשה"כ (דברים ד') "והודעתם לבניך לבני בניך וגו' יום אשר עמדת" וגו' ובזה שיבח הקב"ה לאאע"ה כמשה"כ (בראשית י"ח) "כי ידעתיו למען אשר יצוה את בניו ואת אחיריו ושמרו דרך ד" וגו' וגם זה נתפרץ מאד בעוה"ר, שמדין תורה מחויב כל איש מישראל לחנך את בניו על דרכי התורה והיראה, ולהשריש בלבו האמונה בד' ותורתו, ועכשיו נתפרץ והופקר כל אלה...

53. חפץ חיים - חומת הדת פרק ה

... הלא כל אב מצווה לחנך את בנו בקיום כל מצות התורה שלא יעזבם כל ימי חייו וכדכתיב חנוך לנער ע"פ דרכו וגו' וגם מחוייב להשריש בלב בנו יראת אלקים ושרשי אמונה כדכתיב והודעתם לבניך ולבני בניך יום אשר עמדת לפני ד' אלקיך בחורב וגו' ונכפל עיקר זה בתורה כמה פעמים...

54. תלמוד בבלי מסכת סוכה דף מב עמוד א

משנה. - ... קטן היודע לנענע חייב בלולב.

55. תלמוד בבלי מסכת סוכה דף מב עמוד א

קטן היודע לנענע. תנו רבנן: קטן היודע לנענע - חייב בלולב, להתעטף - חייב בציצית, לשמור תפילין - אביו לוקח לו תפילין.

56. רש"י מסכת סוכה דף מב עמוד א

חייב בלולב - לחנכו מדבריהם.
לשמור תפילין - שלא יכנוס בהן לבית הכסא.

57. רמב"ם הלכות שופר וסוכה ולולב פרק ז

הלכה יט
... קטן היודע לנענע חייב בלולב מדברי סופרים כדי לחנכו במצות.

58. שולחן ערוך אורח חיים הלכות לולב סימן תרנז

סעיף א
קטן היודע לנענע לולב כדינו, אביו חייב לקנות לו לולב כדי לחנכו במצות.

59. משנה ברורה סימן תרנז

(א) קטן היודע וכו' - הא אם אינו יודע אף שהוא כבר שית אינו חייב לחנכו דחינוך אינו שוה בכל המצות [פמ"ג במשב"ז ובא"א צידד להיפוך ובבכורי יעקב הסכים להקל]:
(ב) לנענע לולב כדינו - היינו מוליך ומביא מעלה ומוריד:
(ג) אביו חייב וכו' - ומצות חינוך הוא אפילו בשאר הימים שהם מדרבנן:

60. רמב"ם הלכות ציצית פרק ג

הלכה ט
... ומדברי סופרים שכל קטן שיודע להתעטף חייב בציצית כדי לחנכו במצות...

61. שולחן ערוך אורח חיים הלכות ציצית סימן יז

סעיף ג
קטן היודע להתעטף, אביו צריך ליקח לו ציצית לחנכו. הגה: ודוקא כשיודע לעטוף שני ציציות לפניו ושנים לאחריו (הגהות מיימוני פ"ג), ויודע לאחוז הציצית בידו בשעת ק"ש (מרדכי סוף פרק לולב הגזול).

62. רמב"ם הלכות תפילין ומזוזה וספר תורה פרק ד

הלכה יג

...קטן שיודע לשמור תפיליו אביו לוקח לו תפילין כדי לחנכו במצות...

63. שולחן ערוך אורח חיים הלכות תפילין סימן לז

סעיף ג

קטן היודע לשמור תפילין בטהרה שלא יישן ושלא יפיח בהם. הגה: ושלא ליכנס בהן לבית הכסא (רש"י פרק לולב הגזול), חייב אביו לקנות לו תפילין לחנכו...

64. משנה ברורה סימן לז

(ח) היודע - דקודם לכן אין רשאי להניח תפילין ולא חינוך הוא:

(ט) לחנכו - במצות הנחתן וכן ללמדו הדינים הנצרכים לזה:

65. רמב"ם הלכות חמץ ומצה פרק ו

הלכה י

הכל חייבין באכילת מצה אפילו נשים ועבדים, קטן שיכול לאכול פת מחנכין אותו במצות ומאכילין אותו כזית מצה...

66. תלמוד בבלי מסכת חגיגה דף יח עמוד א

מכלל דתרוייהו סבירא להו דחולו של מועד אסור בעשיית מלאכה, מנהגי מילי...הא לא מסרן הכתוב אלא לחכמים, לומר לך איזה יום אסור ואיזה יום מותר, איזו מלאכה אסורה ואיזו מלאכה מותרת.

67. רש"י מסכת חגיגה דף יח עמוד א

הא הרי לא מסרן הכתוב אלא לחכמים - כלומר: מאחר שאמר לך הכתוב שהן עצורין ממלאכה ולא בכולן, ולא פירש אי זו המותרת ואי זו אסורה - דע וראה שלא מסרן אלא לחכמים, היודעים להבין על איזהו להטיל ההיתר ועל אי זו להטיל האיסור, והם יאמרו אי זהו יום טוב על פי קידוש הראייה ואסור בכל מלאכה ואי זהו חולו של מועד שאינו אסור בכל מלאכה, ועל חולו של מועד יגידו לך אי זו מלאכה אסורה - דבר שאינו אבד, ואיזו מלאכה מותרת - דבר האבד.

68. רמב"ם הלכות יום טוב פרק ז

הלכה א

חולו של מועד אף על פי שלא נאמר בו שבתון הואיל ונקרא +ויקרא כג, ל"ז+ מקרא קדש והרי הוא זמן חגיגה במקדש אסור בעשיית מלאכה כדי שלא יהיה כשאר ימי החול שאין בהן קדושה כלל, והעושה בו מלאכה האסורה מכין אותו מכת מרדות מפני שאיסורו מדברי סופרים, ולא כל מלאכת עבודה אסורה בו כיום טוב שסוף הענין בדברים שנאסרו בו כדי שלא יהיה כיום חול לכל דבר, לפיכך יש מלאכות אסורות בו ויש מלאכות מותרות בו.

69. שולחן ערוך אורח חיים הלכות חול המועד סימן תקל

סעיף א

חול המועד אסור בקצת מלאכות, ומותר במקצתן. הגה: לפי צורך הענין שהיה נראה לחכמים להתיר.

70. ברורה סימן תקל

(א) ומותר במקצתן - ...והרבה פוסקים סוברין דהוא מן התורה והא דהקילו בכמה דברים הנ"ל הוא ע"פ הרשות שניתן לחכמים מן התורה במלאכת חוה"מ לפי צורך הענין להתיר וכדדרשינן לזה מקרא בחגיגה דף י"ח ע"ש וזהו שסיים הרמ"א לפי צורך הענין וכו' ומאוד יש לזהר שלא להקל יותר ממה שהתירו חכמים...

71. ויקרא פרשת קדושים פרק יט

(יח) לא תקם ולא תטר את בני עמך ואהבבת לרעך כמוך אני יקנך:

72. רמב"ם הלכות אבל פרק יד

הלכה א

מצות עשה של דבריהם לבקר חולים, ולנחם אבלים, ולהוציא המת, ולהכניס הכלה, וללוות האורחים, ולהתעסק בכל צרכי הקבורה, לשאת על הכתף, ולילך לפניו ולספוד ולחפור ולקבור, וכן לשמח הכלה והחתן, ולסעודם בכל צרכיהם, ואלו הן גמילות חסדים שבגופו שאין להם שיעור, אע"פ שכל מצות אלו מדבריהם הרי הן בכלל ואהבת לרעך כמוך, כל הדברים שאתה רוצה שיעשו אותם לך אחרים, עשה אתה אותן לאחיך בתורה ובמצות.

73. ילקוט יוסף מועדים שו"ת סימן יא - קטן ששכח לספור את העומר יום אחד אם יכול להמשיך לספור בברכה

שאלה: קטן שספר את העומר מדין חינוך, ובאחד הלילות שכח לספור את העומר, וגם ביום לא ספר, האם רשאי להמשיך לחנכו לספור את העומר בלי ברכה, או שצריך להורות לו להפסיק לספור באותה שנה, שיש לחוש לדעת בעל הלכות גדולות הסובר דכל הלילות הווי מצוה אחת, ואם חיסר אחת מהנה אינו יכול לספור בברכה.

תשובה: ...ומינה נלמד לנ"ד, דבקטנים מיהא נוכל לסמוך על הפוסקים החולקים כדי לחנכם. דמה שמרן אסר ליתן לקטן בידים איסור דרבנן היינו בדבר המוסכם לכולי עלמא שהוא איסור, אבל בדבר שנחלקו בו הפוסקים, י"ל שיהיה אפשר לסמוך על החולקים ליתן לקטן בידים. ואף דכאן הוי איסור תורה דברכה לבטלה, לדידן דנקטינן דאיכא איסור דלא תשא בברכה לבטלה, וכדעת הגאונים והרמב"ם ומרן הש"ע, מ"מ כיון שיש חולקים בזה, לגבי קטן שמצות חינוך בו היא מדרבנן, הוויא ליה ספק דרבנן. ובפרט גבי חינוך קטן דהיאך יתחנך במצות ספירת העומר אם לא יתרגל לברך...

74. שמות פרשת בא פרק יב

(ג) דָּבְרוּ אֶל כָּל עַדְת יִשְׂרָאֵל לֵאמֹר בְּעֶשֶׂר לַחֹדֶשׁ הַזֶּה וַיִּקְחוּ לָהֶם אִישׁ שָׂה לְבֵית אָבִת שָׂה לְבֵית:

75. רש"י שמות פרשת בא פרק יב

(ג) שה לבית אבת - למשפחה אחת...

76. תלמוד בבלי מסכת פסחים דף פח עמוד א

אמר רבי זירא: שה לבית מכל מקום. תנו רבנן: שה לבית - מלמד שאדם מביא ושוחט על ידי בנו ובתו הקטנים, ועל ידי עבדו ושפחתו הכנענים, בין מדעתן בין שלא מדעתן. אבל אינו שוחט על ידי בנו ובתו הגדולים, ועל ידי עבדו ושפחתו העברים ועל יד אשתו אלא מדעתן.

77. רש"י מסכת פסחים דף פח עמוד א

שה לבית - איש בעל הבית יקחנו לכל בני ביתו, ואין צריך דעתן.

על ידי - בשביל שבנו ובתו הקטנים עליו לחנכן, הלכך בין מדעתן - דהיינו בסתמא, כדמוקי לקמן, בין שלא מדעתן - דאמרי לא, אין יכולין למחות, וכן עבדו ושפחתו הכנענים על כרחם ימשכו אחריו, דסמוכין עליו, אבל שפחתו העברית, אף על גב דלא משכחת לה אלא בקטנה, דהא יוצאה בסמינן - כיון דאין עליו לחנכה - יכולה למחות.

78. תוספות מסכת פסחים דף פח עמוד א

שה לבית מ"מ - ...ואם תאמר והיאך מאכיל פסח שלא למנויו נהי דקטן אוכל נבילות אין ב"ד מצווין להפרישו לספות לו בידים אסור כדאמר בפ' חרש (יבמות דף קיד.) ואור"י דהתם ילפינן מלא תאכלום ולא אסור אלא דומיא דשרצים ונבילות אבל כה"ג דאיכא חנוך מצוה שרי.

79. תלמוד בבלי מסכת נזיר דף כט עמוד א

קסבר: איש חייב לחנך בנו במצות, ואין האשה חייבת לחנך את בנה.

80. תוספות מסכת נזיר דף כח עמוד ב

בנו אין בתו לא - ...עוד אומר ר"י דחינוך לא שייך אלא באב אבל באיניש אחרינא לא שייך...

81. שיטה מקובצת מסכת נזיר דף כט עמוד א

ואין אשה חייבת בבנה לחנכו. והא דאמר בסוכה מעשה בהילני המלכה שישבה בסוכה ושבעה בניה קטנים עמה ואמרו התם שכל מעשיה על פי חכמים היו. יש לומר דשמה היה להם אב מישראל. אי נמי לרווחא דמלתא עשתה כן.

82. תוספות ישנים מסכת יומא דף פב עמוד א

בן שמונה בן תשע מחנכין ובתינוקת. - ...ור' אומר דחינוך לא שייך אלא באב אבל באדם אחר לא שייך ביה חינוך הלכך נמי אין נזהרין להפרישו ומעשה דהילני המלכה שישבה היא ושבעה בניה בסוכה שמא הוה להם אב וחנכם בכך ואפילו לא היה להם אב היתה מחנכם למצוה בעלמא. מ"ר:

83. שו"ת מהר"ם מרוטנבורג דפוס קרימונה סימן ר

ונראה דאפילו אמו נמי לא מחייבא, כדמשמע בההיא דנזיר [שם] איש אין אשה לא. ואף על גב דליכא ראייה מהתם כולי האי, דהא קאמר נמי התם בנו אין בתו לא, ואשכחנא בעלמא לעניין יום הכיפורים דמחנכין התינוקת כמו התינוק, מכל מקום לעניין אמו דלא מיחייבה לחנוכי ולאפרושי ראייה גדולה היא, כיון דבלאו ראייה סברה היא כיון דלא מיפקדה למולו ולפדותו וללמדו תורה ובכל מצות בן על האב, כל דתקון רבנן כעין דאורייתא תקון. וההיא דהילני המלכה בפרק קמא דסוכה [ב, ב] דהיתה יושבת ושבעת בניה בסוכה, מחמרת על עצמה היתה. אי נמי היה להן אב.

84. תלמוד בבלי מסכת קידושין דף כט עמוד א

מתני'. כל מצות הבן על האב - אנשים חייבין, ונשים פטורות...

85. תלמוד בבלי מסכת קידושין דף כט עמוד א

תנינא להא דת"ר: האב חייב בבנו למולו, ולפדותו, וללמדו תורה, ולהשיאו אשה, וללמדו אומנות; וי"א: אף להשיטו במים.

86. תלמוד בבלי מסכת חגיגה דף ב עמוד א

/משנה/. - ...איזהו קטן - כל שאינו יכול לרכוב על כתפיו של אביו ולעלות מירושלים להר הבית, דברי בית שמאי. ובית הלל אומרים: כל שאינו יכול לאחוז בידו של אביו ולעלות מירושלים להר הבית...

87. רש"י מסכת חגיגה דף ב עמוד א

אי זהו קטן כו' - אבל מכאן ואילך, אף על פי שאינו חייב מן התורה - הטילו חכמים על אביו ועל אמו לחנכו במצות.

88. רבינו יונה משלי פרק כב

(ו) גם כי יזקין לא יסור ממנה. בימי הנערות, הדבר קרוב ליישר הטבע ולתקן המדות ולקבל ההרגל, וגם כי יזקין לא יסור ממנה, כאשר אמרו במוסרים: ההרגל על כל דבר שלטון. אבל בימי הזקנה רחוק הדבר להחליף הטבע ולהעתיקו, אחרי שהרגילו בפועל, ויצטרך טורח גדול ועמל עצום להפכו משרשו. ועל כן נתחייבנו בתוכחת הנער, כי אין כח כלי שכלו שלם, והטבע נמצא בו, ואין לו תוכחת מנפשו. ואם ירגיל טבעו בפועל ובהנהגה, כאשר יגיע לזמן שלמות שכלו, ילאה להשיב ההרגל אחור ולתקן טבעו, על כן נתחייבו האב והאם לעזור בשכלם, ולתקן טבעו בימי הנערות קודם שישלוט עליו ההרגל...

89. רבי אברהם מן ההר (מהד' בלוי) מסכת נזיר דף כט עמוד ב

... ומסתברא דר' יוחנן סבר דבין אב בין אם חייבין לחנך במצוות...

90. בית הבחירה (מאירי) מסכת נזיר דף כט עמוד א

כשם שהאיש חייב לחנך את בנו - ...וכן אם אין להם אב האם חייבת בכך ואין הכוונה אלא להרגיל התינוקות במצות ולקבוע ענין המצות בלבותיהם כל אחד לפי מה שראוי לו...

91. שולחן ערוך אורח חיים הלכות שבת סימן שמג

סעיף א

קטן אוכל נבלות אין ב"ד מצווין להפרישו, אבל אביו מצווה לגעור בו להפרישו (מאיסור דאורייתא); ולהאכילו בידים, אסור אפילו דברים שאסורים מדברי סופרים; וכן אסור להרגילו בחילול שבת ומועד ואפי' בדברים שהם משום שבות. הגה: וי"א דכל זה בקטן דלא הגיע לחינוך, אבל הגיע לחינוך צריכים להפרישו (תוס' פרק כ"ב). וי"א דלא שייך חינוך לבית דין, אלא לאב בלבד (ב"י)...

92. מגן אברהם סימן שמג

א אביו מצווה. אבל אמו אינה מצווה וכ"ה בנזיר דף כ"ט ובת"ה סי' צ"ד ומעשה דהילני בסוכה דף ב' שהושיבה בניה בסוכה ע"ש היא החמירה על עצמה (תשו' מהר"ם ד"ק סי' ר') עסי' תרי"ו...

93. ברכי יוסף אורח חיים סימן שמג

ז. הגהה. וי"א דלא שייך חינוך לב"ד אלא לאב וכו'. - ... ולענין הלכה הגם שהרב תה"ד מגמגם בתירוץ ר"י, מאחר שמהר"ם והגהות מיימוניות ס"ל כוותיה הכי נקטינן דאב דוקא חייב לחנך בנו...

94. שולחן ערוך הרב אורח חיים סימן שמג

סעיף ד

אבל אמו אין מצווה עליו כלל בין במצות עשה בין בלא תעשה:

95. מחצית השקל אורח חיים סימן שמג

(א) ובתרומת הדשן סימן צ"ד ומעשה דהילני כו'. וכתב בספר תוספת שבת [ס"ק א] וז"ל, וראיתי בספר אורח מישור לנזיר [ריש כט, א] שתמה על המ"א, דהא בתרומת הדשן שם מסיק שם להחמיר... אלא ודאי דגם אמו מחוייבת לחנכו, והסוגיא דנזיר קאי לריש לקיש, ואנן קיימא לן כרבי יוחנן, ע"ש, והדין עמו...

96. קרן אורה מסכת נזיר דף כט עמוד א

גמרא ריב"ח אמר ר"ל כדי לחנכו במצות. - ... וכן י"ל דאשה מחוייבת לחנך במצוה חיובית וכעובדא דהילני המלכה אף על גב דמדין תורה אינה מחוייבת אפילו למול את בנה כיון דלא שייכא בה וכדאמר' בקדושין. ואם כן כל שכן בשאר מצות שהיא עצמה אינה מחוייבת. מכל מקום מדרבנן חייבת גם היא לחנכו. ועיין בזה בא"מ שהאריך גם כן בזה ויפה כתב בזה דלישנא דהש"ס משמע דר"ל סבר הכי דאשה אינה מצווה לחנך וגם בתו אינו חייב לחנכה ולא כ"ע מודו בזה.

97. שולחן ערוך אורח חיים הלכות סוכה סימן תרמ

סעיף ב

קטן שאינו צריך לאמו, שהוא כבן חמש, כבן שש, חייב בסוכה מדברי סופרים, כדי לחנכו במצות.

98. ביכורי יעקב סימן תרמ

(ה) במצות. ואמו אינה חייבת לחנכו, אך י"א שהב"ד מחוייבים לחנכו. ולכן אע"פ שאין אביו כאן אין להקל שיאכל חוץ לסוכה, תה"ד סי' צ"ד (מג"א שם). אכן לפי מה שכתבתי בחידושי סוכה דף ב' (ע"ב על גמרא ד"ה ואיהי בדרבנן לא משגחי) י"ל דאמו חייבת לחנכו לדידן, וכדמשמע בפ"י בסוגיא דשם, משום דפסקינן כרבי יוחנן בנזיר דף כ"ט (ע"א), דרק לר"ל הוצרך לתרץ שם דאשה אינה מצווה בחינוך, ע"ש בראיות...

99. אליה רבה סימן תרמ

(ד) חייב וכו'. ואם אין לו אב, אמו חייבת [ת] לחנכו, ואם גם אם אין לו מחוייבין ב"ד לחנכו, וכן בכל מצות עשה. כן משמע לי בתרומת הדשן סי' צ"ד [ע"א מג"א סק"ג]. אבל להפרישו מלא תעשה אין מחוייבין, עיין סי' שמ"ג [א"ר סק"ב]:

100. חיי אדם חלק א כלל סו

סעיף ב

וחייב האב לחנך את בנו ובתו (עיין מ"א סי' שמ"ג וכ"כ תו"ט ביומא בהדיא). ויש אומרים דגם בהאם שייך מצות חינוך. וחייב לחנכם בכל המצוות בין מדאורייתא ובין מדרבנן, כל מצוה ומצוה לפי דעתו של הבן.

101. משנה ברורה סימן שמג

(ב) אבל אביו וכו' - דאפילו לחנך בניו ובנותיו במצות הוטל עליו כדכתיב חנוך לנער על פי דרכו וכ"ש להפרישם מאיסור דמוטל על האב ויש מאחרונים שסוברין דמצות חינוך מוטל גם על האם:

102. משנה ברורה סימן תרטז

(ה) מחנכין - היינו שאין מניחין לו לאכול כפי הרגלו בחול וכדמסיים. ומצות חינוך לא שייך אלא באב ולא באחר ולכמה פוסקים גם באם ליכא חיובא דחינוך (אם לא למצוה בעלמא) מיהו יש פוסקים שכתבו דאיכא חיוב חינוך גם באם...

103. של"ה שער האותיות אות דל"ת - דרך ארץ

כו. והנשים מצוות על תוכחת בניהם כמו האב, ויותר מהם, מטעם שהם פנויות ומצויות יותר בבית...